

تاریخ انگاره تعقیب نماز در کتب اربعه حدیثی شیعی

ربابه میرباقری فیروزآباد^۱، مؤگان سرشار^۲، سیدمحسن میرباقری^۳

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22084/DUA.2025.30937.1159](https://doi.org/10.22084/DUA.2025.30937.1159)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲

چکیده

تعقیبات نماز به عنوان دعا‌های پس از فریضه الهی نماز، نقشی اساسی در حفظ روح و آثار معنوی نماز و جلوگیری از فراموشی و پراکندگی ذهنی ایفا می‌کنند. واژه «معقبات» در قرآن به معنای فرشتگان نگهبان آمده است، اما در کتاب‌های لغوی علاوه بر آن، به دعا‌های بعد از نماز و حتی شتران به‌صفت شده برای نوشیدن آب نیز ترجمه شده است. در پژوهش حاضر، منظور از تعقیبات، دعا‌های پس از نماز است که در کتاب‌های لغوی با عنوان «معقبات» از آن یاد شده است. مسئله اصلی این پژوهش، تاریخچه تحول مفهوم و اعمال تعقیب نماز در چهار کتاب اصلی حدیثی متقدمان امامیه؛ الکافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب الاحکام، و الاستبصار است. این مطالعه به روش تحلیل کیفی تطبیقی محتوا و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، بر آن است تا تغییرهای متنی در دعاها و رفتارهای مرتبط با تعقیبات نماز را استخراج و تبیین کند. محدوده و معیار گزینش روایت‌ها، باب تعقیب نماز در کتاب الصلاة از کتاب‌های مذکور بوده است. نتایج پژوهش نشان داد که روایت‌های تعقیب در این کتاب‌ها طی ۱۳۱ سال، به‌علت تفاوت در هدف و نوع نگارش و موقعیت زمانی و مکانی نویسندگان پیوسته دارای فضیلت‌ها، آداب و دعا‌های بیشتر شده است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ انگاره، تعقیبات نماز، کتاب‌های اربعه حدیثی متقدم امامیه، روایت‌های شیعه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد

اسلامی، تهران، ایران. robabeh.mirbagheri@gmail.com

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی،

تهران، ایران (نویسنده مسئول). Sarshar2008@gmail.com

۳. دانشیار رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. D.mirbagheri@gmail.com

۱. مقدمه

نماز ستون دین مسلمانان، جایگاه ویژه‌ای در زندگی ایشان دارد. تعقیبات نماز فرصتی برای تعمیق ارتباط با خداوند، جبران کاستی‌ها، کسب پاداش اخروی، حفظ حالت معنوی و بهره‌مندی از رحمت الهی است و به همین دلیل در متون اسلامی بر انجام آن تأکید شده است. پژوهش حاضر بر آن است تا تغییرهایی را که در روایت‌های تعقیب در کتاب‌های اربعه حدیثی متقدم شیعه طی ۱۳۱ سال پیش آمده، نمایان سازد. عنوان تعقیب، در روایت‌هایی از امام صادق (ع) در کتاب‌های امامیه به کار رفته است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۴۱؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق: ۳۲۹). برخی مفسران آیه‌های «فَإِذَا قَرَأْتَ فَأَنْصَبْ، وَ إِلَى رَبِّكَ فَارْغَبْ» (انشرح: ۷-۸) را به تسبیح و نماز بعد از فریضه تفسیر کرده‌اند (طبری ۱۴۱۲ق، ۱۵۱-۱۵۲)؛ طبرسی از آن، به دعای بعد از نماز واجب تعبیر کرده و از قول برخی دیگر از مفسرها، آنرا به نماز و جهاد با نفس بعد از فراغت از کار دنیا و جهاد، تفسیر کرده (طبرسی ۱۴۲۶ق- ۲۰۰۵ م، ۳۰۱)، ولی از کلمه تعقیب استفاده نکرده است. ابن قدامه در باب تطوع، آورده که منظور از تعقیب، نماز تطوع است (ابن قدامه، بی‌تا: ۴۳۵).

ابن عباس «فَسَبِّحْهُ وَ أَذْبَارَ السُّجُودِ» (ق: ۴۰) را به تسبیح پس از نماز تفسیر کرده و شماری از مفسران اهل سنت، آن را اشاره به نماز نافله پس از فریضه دانسته‌اند (طبری، ۱۱۳-۱۱۴؛ ابن کثیر ۱۴۳۱ق- ۲۰۱۰م، ۴۱۵). فراهیدی می‌گوید: تعقیب، بازگشتن از کار یا جهتی است که بدان روی کرده بودی. مُعَقَّب کسی است که در پی گرفتن حق یا چیزی مانند آن، پشت سر فردی حرکت می‌کند. در قرآن «وَلَمْ يُعَقِّبْ» (القصص / ۳۱)، یعنی منتظر نمی‌ماند. «لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ» (الرعد / ۴۱) یعنی هیچ برگرداننده‌ای برای حکمش نیست (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۱۷۸). صاحب بن عباد می‌گوید: «وَلَمْ يَكُنْ يُعَقِّبْ» (النمل / ۱۰) یعنی «لَمْ يُعْطِفْ» به معنای پشت کرد و دیگر باز نگشته است. و التَّقَوُّبُ به معنای جنگ بعد از جنگ و به معنای انصراف از انجام کارهایی است که می‌خواسته انجام بدهد (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۱۹۸).

ابن فارس علاوه بر معانی پیش گفته توسط لغویان، می‌گوید: «عَقَّبَ فُلَانٌ فِي الصَّلَاةِ» هنگامی گفته می‌شود که شخص بعد از اینکه مردم از نماز فارغ می‌شوند، در جای نمازش بایستد و نماز بخواند (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۸۲). راغب اصفهانی می‌گوید: تعقیب به معنای آوردن چیزی بعد از دیگری است و در قرآن «لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ» (الرعد / ۱۱)، یعنی فرشتگان در حال محافظت از او، وی را دنبال می‌کنند. «لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ» (الرعد / ۴۱)، یعنی هیچ کس در پی او نبود و درباره کارش جستجو نکرد. «وَلَمْ يُدْبِرْ أَوْ لَمْ يُعَقِّبْ» (النمل / ۱۰)، یعنی به پشت سرش توجهی نکرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۴۱۲).

۵۷۶). زمخشری درباره (لَهُ مُعَقَّبَاتٌ) می گوید: آن‌ها فرشتگان شب و روز هستند که (او را) تعقیب می-کنند. «و ما أحسن التعقیب بعد الصلوة و هو الجلوس للدعاء» را به معنای نشستن بعد از نماز، برای دعا کردن آورده است (زمخشری، ۱۹۷۹ م.، ۴۲۹).

طریحی در حدیث «الْمُعَقَّبُ عَلَى مُحَمَّدٍ فِي شَيْءٍ مِنَ الْأَحْكَامِ كَالْمُعَقَّبِ عَلَى اللَّهِ»، تعقیب را به معنای رد کردن و شک کردن آورده است. طریحی درباره تعقیب نماز می گوید: «التَّعْقِيبُ فِي الصَّلَاةِ: الجلوس بعدها لدعاء أو مسألة» یعنی تعقیب در نماز، نشستن بعد از نماز برای دعا و درخواست است. او می گوید که در حدیث آمده: «مَنْ عَقَّبَ فِي الصَّلَاةِ فَهُوَ فِي صَلَاةٍ» (طریحی، ۱۳۷۵: ۱۲۶). طریحی در معنای تعقیب مطالب بیشتری نسبت به لغویان قبل از خودش آورده است.

حسینی زبیدی می گوید: «الْمُعَقَّبَاتُ» فرشته‌های شب که بعد از فرشته‌های روز می آیند؛ هستند. زبیدی روایت پیامبر (ص) را از کتاب النهایه نقل می کند که فرمود: «مُعَقَّبَاتٌ لَا يَخِيبُ قَائِلُهُنَّ» و می-گوید: معقب کسی است که بعد از نمازش سی و سه بار سبحان الله و سی و سه بار الحمد لله و سی و چهار بار الله اکبر بگوید و این تسبیحات است که معقبات نامیده می شود؛ چرا که پشت سر هم می آیند یا به خاطر اینکه بعد از نماز گفته می شوند و می گوید: «مُعَقَّبَاتٌ» شترانی هستند که در کنار و پشت سر شتران درهم فشرده بر سر آبشخور می ایستند (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ ق: ۲۵۰). هرچند در کتاب‌های لغوی معنای مُعَقَّبَات علاوه بر فرشتگان نگهبان، به دعا‌های بعد از نماز و سپس، به شترانی که در نوبت آب به صورت فشرده ایستاده‌اند، تحول یافته، اما مسئله پژوهش حاضر معقبات از جنس دعا‌های بعد از نماز است که در کتاب‌های اربعه حدیثی شیعه با عنوان «تعقیب» آمده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در منبع‌های پیشین از جمله الذریعة إلى تصانیف الشيعة (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵ ق: ۲۱۷-۲۱۹) کتاب‌ها و رساله‌هایی که درباره تعقیبات نوشته شده، معرفی شده‌اند. از جمله آن‌ها کتاب التعقیب و التعفیر نوشته ابوالعباس بن نوح است (همان: ۲۱۷). مسعودی در اثبات الوصیه (مسعودی، ۱۳۶۲: ۴۳۵)، کفعمی در البلد الأمين و الدرع الحصین (کفعمی، ۱۴۱۸ ق: ۸) و شیخ بهایی در مفتاح الفلاح (شیخ بهایی، ۱۴۰۵ ق: ۶۴-۶۶) درباره تعقیبات نماز، از جمله افضلیت تسبیح فاطمه زهرا سلام الله علیها سخن گفته‌اند.

از جمله مقاله‌هایی که درباره تعقیبات نماز نوشته شده، مقاله «نگاهی به یکی از تعقیبات نماز عصر و تصحیح فرازی اشتباه از آن» (فرهی و توکلی، ۱۳۹۱: ۱۰۳) است که نویسندگان به تصحیح فراز «أَسْأَلُهُ أَنْ

يُتَوَّبُ عَلَى تَوْبَةِ عَبْدٍ ذَلِيلٍ...» پرداخته‌اند. نوری زنجانی نیز در مقاله «اهمیت و فضیلت تعقیبات نماز» چند حدیث درباره تعقیبات نماز آورده است. وی درباره حدیث «التَّعْقِيبُ أَلْبَغُ فِي طَلَبِ الرِّزْقِ مِنَ الضَّرْبِ فِي الْبِلَادِ» می‌گوید که منظور حدیث این نیست که برای طلب رزق سفر نکند، بلکه برای بیان اهمیت تعقیبات چنین گفته است (نوری، ۱۳۹۹: ۱۸). اسعدی در مقاله «واکاوی ابعاد معرفتی مفهوم سلامت در ادعیه مأثوره بررسی موردی تعقیب نماز ظهر» (اسعدی، ۱۴۰۲: ۳۹) در ارتباط با مفهوم سلامت و ارتباط دین و دعا و سلامت می‌گوید که تعقیب مورد نظر، هم اعتقادات شخص را نسبت به خالق تقویت می‌کند و هم می‌تواند در ایجاد انگیزه دینی در سالم سازی بیشتر عملکرد انسان مؤثر باشد.

مفاتیح الجنان، فصلی به تعقیبات مشترکه نمازهای یومیه، تعقیبات خاص نماز ظهر و عصر، مغرب و عشاء، و نماز صبح اختصاص داده است (قمی، ۱۳۷۵ش: ۲۳-۳۳). در ثواب الاعمال، از قول رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) روایت شده که هرکس پس از نماز واجب سی مرتبه «سُبْحَانَ اللَّهِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ اللَّهُ أَكْبَرُ» بگوید، این اذکار جلوی ویرانی، آتش‌سوزی، غرق‌شدن، افتادن در چاه، طعمه درندگان شدن، مردن بد و بلاهایی را که در آن روز بر انسان فرود می‌آید، می‌گیرد (ابن‌بابویه، ۱۴۰۶ ق: ۲۹).

کتاب‌های «نور زندگی در پرتو اذکار و تعقیبات نماز» (اختری: ۱۳۹۰)، «تعقیبات نماز» (نوری: ۱۳۹۹)، «اعمال الیوم (یوم العمل)» (سجادی‌طیسی: ۱۳۹۸) و کتاب «فضیلت تعقیبات نماز» (جمشیدی: ۱۳۹۷) همگی درباره نماز، تعقیبات و دعاها به رشته تحریر درآمده‌اند. کتاب «درمان بیماری‌ها و رسیدن به حاجات با تعقیبات نماز» (حسینی باقرآبادی: ۱۳۹۷) با استناد به روایات و ادعیه، به معرفی تعقیبات مجرب و مؤثر در رفع مشکلات و تبیین آثار معنوی تعقیبات نماز در شفای بیماری‌ها و برآورده شدن حاجات پرداخته است. همه نگارش‌های مذکور درباره تعقیب نماز، به بیان دعاها و اذکار برای تعقیب نماز به رشته تحریر درآمده‌اند، اما وجه تمایز پژوهش حاضر بررسی تحولات روایت‌های تعقیب در کتاب‌های اربعه حدیثی متقدم شیعه امامیه است.

۲-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

برای اطمینان از درستی دعاها و تعقیبات نماز، باید به روایت‌هایی که از معصومین (علیهم‌السلام) نقل شده است، مراجعه کرد. در این صورت، بررسی کتاب‌های حدیثی برای یافتن تعقیبات مأثور ضروری است. مسئله پژوهش حاضر، تاریخ‌نگاره تعقیبات نماز طی ۱۳۱ سال در کتاب‌های اربعه حدیثی متقدمان امامیه است که با رویکرد تحلیل کیفی تطبیقی محتوا و از طریق بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، به روش

تاریخ انگاره‌ای در پی استخراج تغییرهای روایت‌های تعقیب در بخش کتاب الصلاه، باب تعقیب از کتاب‌های اربعه حدیثی شیعه امامیه است. از آنجا که الاستبصار، خلاصه التهذیب است، در این نوشتار از روایت‌های الاستبصار چشم‌پوشی شده و به همان سه کتاب اول بسنده می‌شود.

تاریخ انگاره یکی از روش‌های جدیدی است که با رویکرد تاریخی، یک مفهوم یا انگاره مشخص را بررسی کرده و مهم‌ترین تغییرهای مؤلفه‌ای در آن را شناسایی می‌کند و نشان می‌دهد که در طول تاریخ در آن مفهوم، توسعه یا تضییق یا چه تغییر اساسی دیگری بوجود آمده است (درزی، ۱۳۹۸: ۱).

پژوهش حاضر برای بررسی تحول روایت‌های تعقیب در کتاب‌های اربعه حدیثی متقدمان امامیه به شمارش، بررسی و جمع‌بندی محتوای متنی روایت‌های تعقیب در کتاب الکافی، الفقیه و التهذیب پرداخته و با مقایسه تطبیقی متن روایت‌های تعقیب، دعاها و اعمالی را که در کتاب‌های مورد بررسی یکی پس از دیگری افزوده شده، نمایان کرده و به گزارشی از برخی از دلایل‌های تفاوت‌های کمی و کیفی در متن روایت‌ها در کتاب‌های اربعه می‌پردازد. در این پژوهش، ابتدا روایت‌های باب تعقیب در الکافی ارائه می‌شود. سپس متن روایت‌های تعقیب در الفقیه، که با روایت‌های الکافی تفاوت دارند؛ گزارش می‌شود. در مرحله بعد، روایت‌های تعقیب در التهذیب، به‌ویژه موارد افزوده شده نسبت به دو کتاب پیشین، ارائه شده و در ادامه به تحلیل چرایی این افزوده‌ها پرداخته می‌شود. سیر گزارش‌ها در پژوهش بدین منوال خواهد بود:

- ۱- گزارش روایت‌های تعقیب در الکافی
- ۲- بیان افزوده‌های الفقیه نسبت به الکافی
- ۳- بیان افزوده‌های التهذیب نسبت به دو کتاب پیشین
- ۴- گزارش برخی علت‌های افزایش تعداد روایت‌ها، مطالب و دعاها تعقیب در کتاب‌های اربعه حدیثی شیعه

۲. تعقیبات در الکافی

تعقیبات در الکافی مجموعه‌ای از دعاها است که پس از نمازهای واجب خوانده می‌شود. این ذکرها و دعاها، جبران‌کننده نقص‌های احتمالی نماز و تقویت‌کننده ارتباط قلبی با پروردگار است. الکافی با ارائه تعقیبات، به مؤمن می‌آموزد که نماز، نه نقطه پایان، بلکه نقطه آغاز سفری معنوی است.

در الکافی، در کتاب الصلاه، ۲۸ روایت در «باب تعقیب» (کلینی، ۱۴۰۷: ق: ۳۴۱) گرد آمده و در «کتاب الدعاء»، «باب دعاها بعد از نماز» ۱۲ روایت گزارش شده که با ۲۸ روایت در «باب تعقیب»، ۴۰

روایت می‌شوند؛ اما چون مبنای این پژوهش بررسی روایت‌های باب تعقیب در کتاب الصلاه در کتاب‌های اربعه شیعه است، به روایت‌های باب «دعاها بعد از نماز» پرداخته نمی‌شود. به نظر می‌رسد بهتر است بررسی این دسته از روایت‌ها به پژوهشی مستقل محول گردد.

۲-۱. روایت‌های الکافی در کتاب الصلاه در «باب تعقیب»

کلینی در «کتاب الصلاه» در «باب تعقیب» به‌طور مستقل به تعقیبات نماز پرداخته‌است. این باب دربر دارنده ۲۸ روایت است.

حدیث‌های ۲۰ و ۱: ۱. عدم عجله امام در ترک جایگاه: برای اینکه فرصت برای مأموم‌ها برای اتمام نمازشان فراهم شود. ۲. اختیاری بودن تعقیبات برای مأموم‌ها: امام جماعت می‌تواند بعد از نماز تسبیح و تعقیبات بخواند، اما مأموم‌ها در خواندن تعقیبات همراه با امام مختار هستند و اجباری برای ماندن و تعقیب خواندن به‌خاطر امام نیست؛ هرکس می‌تواند برای انجام کار خود برود. این نشان می‌دهد که هرچند تعقیبات مستحب است، اما برای مأموم‌ها، اجباری در همراهی با امام نیست (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۴۱).

حدیث ۳: به فضیلت تعقیب بعد از نماز اشاره دارد، و اینکه نمازگزار مهمان خداست و خداوند مهمانش را گرامی می‌دارد (همان).

حدیث‌های ۴ و ۵: فضیلت دعا بعد از نماز واجب، مانند برتری نماز واجب بر نماز نافله است. بعد از نماز دعا کنید که دعا همان عبادت است. دعا بعد از نماز فریضه بهتر از نماز نافله است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۴۱-۳۴۲).

حدیث‌های ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۲۵: درباره تسبیح فاطمه زهرا (علیها السلام) و فضیلت، کیفیت و اهمیت آن در آمرزش گناه‌ها، و بر تکرار آن در صورت شک در آن تأکید می‌کنند و توصیه به پیوسته و بدون وقفه انجام دادن تسبیحات فاطمه زهراء، و آن را از هزار رکعت نماز مستحبی برتر می‌دانند (همان). در حدیث ۲۵ به اهمیت تسبیح فاطمه (علیها السلام) و ذکر ده بار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» بعد از نماز صبح اشاره دارد (همان: ۳۴۵).

حدیث ۱۰: جواز لعن دشمنان خدا در تعقیب و برخی از نام‌هایی که امام صادق (علیه السلام) آن‌ها را لعن می‌کرد، ذکر می‌کند (همان).

حدیث ۱۶: دعایی مختصر برای بعد از نماز واجب می‌آورد که شامل طلب خیر و عافیت است (همان: ۳۴۳).

حدیث ۱۷: چهار موضع را که دعا در آنها مستجاب می‌شود، ذکر می‌کند که از جمله آنها دعا در نماز وتر و بعد از نمازهای فجر، ظهر و مغرب است (همان).

حدیث‌های ۱۸ و ۱۹: شامل دعاها و ذکرهای مأثور از اهل بیت (علیهم السلام) برای دعا بعد از نمازهاست، مانند دعای تعوذ بالله و دعا به موجبین (بهشت و جهنم) (همان: ۳۴۳).

حدیث ۲۰: ذکر صد مرتبه شکراً شکرأ یا عفوأ عفوأ در سجده شکر (همان: ۳۴۴).

حدیث ۲۱: محسوب‌شدن ذکر برای کسی که انگشتانش از زبانش در ذکر جلوتر باشد (همان).

حدیث ۲۲: دعا برای طلب بهشت، نجات از جهنم و تزویج با حورالعین بعد از نماز (همان).

حدیث‌های ۲۳ و ۲۴: مشتمل بر دعاهای مأثور برای طلب شفا از بیماری‌ها و اسقام بعد از نماز و دست کشیدن به محل بیماری و محل سجود (همان: ۳۴۴-۳۴۵).

حدیث ۲۶: دعایی طولانی بعد از نماز که شامل تضرع به خدا و توسل به او و اهل بیت (علیهم السلام) است.

حدیث ۲۷: تکرار دعای پناهندگی به خدا بعد از هر نماز (همان: ۳۴۶).

حدیث ۲۸: دعایی جامع برای خیر دنیا و آخرت بعد از نمازها (همان).

کلینی در باب تعقیب تنها یک روایت درباره سجده شکر آورده و در آن تصریح به تعقیب نکرده و بایی برای سجده شکر باز نکرده؛ ابن بابویه سجده شکر را در بایی مستقل با سیزده روایت آورده و طوسی در باب هشتم در چند روایت از سجده شکر سخن گفته است (طوسی، ۱۴۰۷: ۸۵، ۹۴، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۴). به‌خاطر منسجم‌نبودن روایت‌های سجده شکر در باب تعقیب در هر سه کتاب، پژوهش حاضر به سجده شکر نپرداخت.

۲-۲. جمع‌بندی

روایت‌های الکافی در باب تعقیب شامل: فضیلت تعقیب، اهمیت و فضیلت تسبیح فاطمه (س)، دعا برای طلب خیر و عافیت، تعقیب از موضع‌های استجاب دعا، پناهندگی به خدا، درخواست موجبین، شمارش تسبیح با انگشت‌ها، طلب شفای بیماری‌ها، تضرع و توسل به خدا و اهل بیت و دعاها جامع برای خیر دنیا و آخرت می‌باشد. از ۲۸ روایت از باب تعقیب، ۱۰ روایت درباره تسبیح فاطمه زهرا است یعنی ۳۵/۷۱ در صد روایت‌های تعقیب، درباره تسبیح فاطمه زهرا آمده‌است.

۳. تعقیبات در الفقیه

در الفقیه دعاها و دستورالعمل‌ها و فضیلت‌ها و ثواب‌هایی متفاوت با آنچه در الکافی دیده می‌شوند، به چشم می‌خورد. در ابواب الصلاه این کتاب، در «باب تعقیب» ۱۹ روایت آمده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱۹۵). هرچند تعداد روایت‌های تعقیب در الفقیه کمتر از الکافی است، ولی مطالبی که در مورد تعقیبات در الفقیه آمده با آنچه در الکافی دیده می‌شود، متفاوت هستند.

۳-۱. نگرشی به افزوده‌های «الفقیه» بر «الکافی»

به‌منظور شناسایی و استخراج روایت‌های تعقیب که به‌طور اختصاصی در الفقیه آمده و در کتاب الکافی یافت نشد، «باب تعقیب» در ابواب الصلاه، در الفقیه مورد بررسی قرار گرفت. در نتیجه، روایت‌هایی شناسایی شد که در تعقیب نماز در الکافی موجود نبود و افزوده‌های الفقیه نسبت به الکافی محسوب می‌شوند.

۳-۱-۱. دعاها و دستورالعمل‌های متفاوت با الکافی

در باب تعقیب در الفقیه ۱۹ روایت آمده است. تعداد روایت‌های تعقیب در الفقیه کمتر از الکافی است، ولی مطالبی که در متن این روایت‌ها آمده؛ با روایت‌های الکافی تفاوت دارند. این دعاها و دستورالعمل‌ها عبارتند از:

۱- روایتی که دعای موجود در آن در هر دو کتاب نقل شده است، اما در سلسله سند و برخی لفظ‌ها، تفاوتی اندک دارند. این دعا که برای طلب خیر و عافیت در کلیه کارها است، در الکافی، به نقل از امام باقر (علیه‌السلام) و در من لا یحضره الفقیه، به نقل از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۴۳؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳۲۳).

۲- فضیلت خواندن دوازده مرتبه سوره توحید پس از هر نماز واجب روزانه برای کسی که می‌خواهد هنگام مرگ از گناه‌ها پاک و فارغ از حق‌الناس باشد، سپس با دست‌هایی باز دعایی خاص می‌خواند (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳۲۴).

۳- دعایی که جبرئیل در زندان به یوسف یاد می‌دهد تا بعد از هر نماز واجب بخواند و در آن از خدا می‌خواهد در هر کاری برایش فرج و مخرجی قرار دهد و از جایی که حساب می‌کند و نمی‌کند او را روزی دهد (همان).

۴- دعایی بعد از هر نماز که از خدا بخواهد تا از نزد خودش او را هدایت کرده و از فضلش بر او افاضه و از رحمت و برکت‌هایش بر او نازل کند (همان).

۵ - امام ابوجعفر (ع) فرمودند: هیچ بنده‌ای دست‌هایش را به سوی خداوند عزوجل نگشود، مگر اینکه خداوند حیا کرد از اینکه آن‌ها را خالی بازگرداند، تا اینکه از فضل و رحمت خود هر چه بخواهد در آن‌ها قرار دهد؛ پس هرگاه یکی از شما دعا کرد، دست‌هایش را بازگرداند تا با آن‌ها بر سر و صورت خود بکشد و در حدیثی دیگر آمده که بر صورت و سینه‌اش بکشد (همان: ۳۲۵).

۶- از امیرمؤمنان روایت می‌کند که هرکس می‌خواهد با پیمانه‌ای کامل و تمام مزد داده شود، باید آخرین سخنش این باشد: (سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) (الصفات/ ۱۸۰-۱۸۲) (همان).

۷- بالا بردن دست‌ها بعد از نماز و اصرار به دعا چرا که خدا فرمود: (وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ) (الذاریات/ ۲۲)؛ و روزی شما و آنچه به شما وعده داده می‌شود در آسمان است (همان).

۸- دعای خاص از امیرالمؤمنین (ع) که پس از نماز ظهر می‌خوانند. این دعا با توسل به جود و کرم الهی، پیامبر (ص)، فرشته‌ها و پیامبرها آغاز می‌شود و سپس با اقرار به فقر و نیاز خود در برابر غنای الهی، درخواست گذشت از لغزش‌ها، پوشاندن گناه‌ها، برآورده شدن حاجت و عدم عذاب به خاطر عمل‌های ناپسند مطرح می‌گردد. در ادامه، امام (ع) به سجده رفته و در آن حال با خطاب قراردادن خداوند به‌عنوان اهل پروا و آمرزش، نیکوکار و مهربان‌ترین نسبت به بنده، درخواست برآورده شدن حاجت، استجابت دعا و رفع بلا را دارند (همان: ۳۲۵-۳۲۶).

۹- امام صادق (ع) فرمودند: هرکس که نماز مغرب را بخواند و سه مرتبه بگوید: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ وَ لَا يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ غَيْرُهُ) خیر بسیاری به او عطا می‌شود (همان: ۳۲۶).

۱۰- دعا بین نماز مغرب و عشاء با درخواست از خداوند به عنوان کسی که تمام تقدیرها به دست اوست، برای دورکردن شرّ بدکارهای جن و انس و رسیدن به خیر و نعمت دائم (همان).

۱۱- دعایی از امام جواد (ع) که آن حضرت به محمد بن فرج آموخته‌اند. این دعا مشتمل بر فرازهایی از آیات قرآن کریم و اذکار توحید و توکل بر خداوند است، برای خواندن پس از نماز صبح توصیه شده است. امام (ع) فرموده‌اند که خواندن این دعا پس از نماز صبح باعث می‌شود که هر حاجتی که از خدا خواسته شود، آسان برآورده گردد و خداوند کارهای مهم و مورد اهتمام فرد را کفایت کند (همان: ۳۲۶-۳۲۷).

۱۲- دعا پس از نماز صبح از امام جواد (ع) و دعا بعد از هر نماز واجب از پیامبر (ص) مشتمل بر اعلام رضایت به پروردگاری خداوند، دین اسلام، کتاب قرآن، پیامبری محمد (ص) و امامت ائمه اطهار

(ع) همراه با ذکر نام تک تک امام‌ها و دعا برای حفظ و ظهور امام زمان (عج) و شفای قلب‌های مؤمن‌ها، طلب آمرزش گناه‌ها، خشیت الهی، سخن حق، میانه‌روی، نعمت دائمی، رضایت به قضا، لذت دیدار خداوند، هدایت، استواری، شکر نعمت، عافیت، قلب سالم، زبان راستگو و پناه‌بردن به خداوند از شرّها (همان: ۳۲۷).

۱۳- اگر کسی وضو داشته باشد، معقب محسوب می‌شود (همان: ۳۲۹).

۱۴- نشستن بعد از نماز صبح برای تعقیب و دعا بهتر از راه رفتن برای طلب روزی است (همان).

۲-۳. جمع‌بندی

الفقیه در بخش تعقیبات، دربردارنده دعاها، آداب، مستحبات و فضیلت‌های ویژه‌ای است که در الکافی ذکر نشده است. برخی از موارد افزوده در الفقیه عبارتند از بالابردن دست‌ها هنگام دعا، مسح سر و صورت و سینه با دست‌ها بعد از دعا، بلندکردن دست‌ها به طرف آسمان و اصرار در دعا، گفتن «رَضِیْتُ بِاللّهِ رَبّاً...» و اقرار به امامت تک تک امامان با نام ایشان، بعد از نماز، گفتن «أُجِيزُ نَفْسِي...» و خواندن معوذتین و آیه الکرسی بعد از نماز، خجالت خداوند از رد دست‌های خالی.

این موردهای افزوده، نشان‌دهنده تغییر و تحولاتی در انگاره نماز، در بخش تعقیبات، در منبع‌های متقدم حدیثی شیعه است. علت وجود موارد اضافی و تفاوت در روایت‌های تعقیب در کتاب‌های اربعه، بعد از گزارش روایت‌های التهذیب، در قسمت علل تفاوت‌های کمی و کیفی روایت‌های تعقیب در کتاب‌های اربعه خواهد آمد.

۴. تعقیبات در التهذیب

تعقیبات نماز در تهذیب الاحکام نوشته شیخ طوسی مجموعه‌ای از ذکرها و دعاهاست که پس از نمازهای واجب و به منظور تقرب به خدا خوانده می‌شوند. در میان روایت‌های تعقیب در التهذیب برخی افزوده‌ها نسبت به الکافی و الفقیه به چشم می‌خورد.

۴-۱. افزوده‌های «التهذیب» در قیاس با «الفقیه» و «الکافی»

در التهذیب، بابتی مستقل به «تعقیبات» اختصاص نیافته، لذا اقدام به شمارش روایت‌های تعقیب نشد. اما در بخش «کتاب الصلاه»، به‌ویژه باب هشتم، روایت‌هایی دیده شد که گویی روایتی افزون‌تر از الکافی و الفقیه را به نمایش می‌گذارند. این روایت‌ها، با طرح ذکرها و دعاها، خاص، فضایی متفاوت، از تعقیبات، در التهذیب ترسیم می‌کنند. افزوده‌شدن موردهای متعدد در «ابواب الزیادات» و طرح روایت-

هایی با فضیلت‌ها و دستورالعمل‌های متفاوت، پرسش‌هایی را در خصوص علت وجود این روایت‌ها و تفاوت روایت‌های تعقیب در کتاب‌های مورد نظر به ذهن متبادر می‌کند، اما توجه به روش و هدف طوسی، ابن بابویه و کلینی، تاحدزیادی وجود این تغییر و تحول‌ها و تفاوت‌ها و افزوده‌ها را در مطالب موجود در روایت‌ها توجیه می‌کند.

۲-۴. نگاهی به افزوده‌های تعقیب در التهذیب: باب هشتم

با توجه به مسئله پژوهش که تغییر و تحول‌ها در روایت‌های تعقیب نماز در کتاب‌های اربعه است. در اینجا به تغییرها در تعقیبات نماز در کتاب التهذیب پرداخته می‌شود. روایت‌های تعقیب در التهذیب در باب هشتم و در «ابواب زیادات» در باب پانزدهم دیده می‌شوند. در ذیل روایت‌های باب هشتم می‌آیند.

۱- تعقیب در طلب رزق رساننده‌تر از سفر در شهرها (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۰۴).

۲- مردم در مواظبت و مراقبت از چیزی، سخت‌تر (بیشتر) از تعقیب (نماز) نکوشیده‌اند (همان).

۳- در نماز موجدتان را فراموش نکنید. سؤال شد آن چیست؟ فرمود: درخواست بهشت و پناه‌بردن به خدا از آتش (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۰۸). در الکافی فقط درخواست موجدتان عنوان شده بود، ولی در التهذیب تعریف موجدتان اضافه شده است.

۴- رسول خدا در آخر نماز شب سوره هل ائی علی الانسان می‌خواند و راوی می‌گوید که شنیدم ایشان می‌گفت قل هو الله احد ثلث قرآن است و قل یا ایها الکافرون معادل ربع قرآن است و رسول خدا در نماز وتر قل هو الله احد را جمع می‌کرد (سه بار می‌خواند) تا اینکه کل قرآن را خوانده باشد (همان: ۱۲۴).

۵- سزاوار است که شخص چون صبح کند، پس از تعقیب، پنجاه آیه بخواند (همان: ۱۳۸).

مطالبی که درباره تسبیح فاطمه (س) در الکافی آمده در التهذیب هم آمده‌است؛ با این تفاوت که کلینی در باب تعقیب، ولی طوسی در باب کیفیت نماز، روایت‌های تسبیح را ارئه کرده است (همان: ۱۰۵-۱۰۶)، لذا در این نوشتار به روایت‌های تسبیح فاطمه (س) پرداخته نشد.

۳-۴. تعقیبات در التهذیب: ابواب الزیادات، باب پانزدهم

مطالعه حدیث‌های مربوط به تعقیبات نماز در التهذیب، به‌ویژه در «ابواب الزیادات»، باب پانزدهم با عنوان «باب کیفیت نماز و وصف آن»، نویسنده‌های پژوهش حاضر را به برخی تغییر و تحول‌ها از نوع توسعه در متن روایت‌های تعقیب رهنمون کرد. نمونه‌هایی از افزوده‌های تعقیب در التهذیب در ذیل ذکر

می‌شوند. این بررسی، با هدف نشان دادن روایت‌های اضافه شده، تلاشی برای درک بهتر روند شکل‌گیری تحول‌ها در تاریخ‌نگاره نماز در بخش تعقیبات در کتاب‌های اربعه متقدم حدیثی شیعه به شمار می‌رود.

۱-۳-۴. خواب بعد از نماز صبح

- کسی که بعد از نماز صبح وضو داشته باشد، مُعَقَّب محسوب می‌شود (همان: ۳۲۰).
- مستحب است که انسان بعد از نماز صبح تا طلوع خورشید نخوابد، مگر اینکه عذری داشته باشد (همان).
- کسی که نماز صبح را بخواند و در جایگاه خود تا طلوع خورشید بنشیند، برای او پوششی از آتش خواهد بود (همان: ۳۲۱).
- اشکالی ندارد که انسان بعد از ذکر و دعا و طلب نیاز از خدا، بعد از نماز صبح بخوابد (همان).

۲-۳-۴. لعن بعد از نمازها

کسی از نماز واجب، برنگردد، مگر با لعن بنی‌امیه و در روایت بعد نام سه مرد از آن‌ها را افزون بر کلینی آورده که عبارتند از: التَّيْمِيُّ وَالْعَدَوِيُّ وَفُعْلَان (همان).

۴-۴. جمع‌بندی

در التهذیب برای تعقیب، مطالبی متفاوت نسبت به الکافی و الفقیه، عنوان شده‌است. در بین آن‌ها بیداری بعد از نماز صبح تا طلوع خورشید، قرائت پنجاه آیه، با وضو بودن بعد از نماز، اهمیت تعقیب بیشتر از سفر در طلب روزی، لعن بر چهار مرد و چهار زن از دشمنان اهل بیت (ع) با ذکر نام دیده می‌شود.

۵. نگاهی به مصباح‌المتجهّد و سلاح‌المتعبّد

طوسی کتابی با نام المصباح دارد که در آن به عباداتی که در طول سال مستحب است و به دعا‌های مستحب و بخشی از احکام فقهی که مربوط به عبادات می‌شود، پرداخته است. المصباح در فصل «پنجاه و یک رکعت نمازهای روز و شب» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۳۰)، پس از نقل چگونگی نمازها، به دعا‌های بعد از نمازهای واجب پرداخته (همان: ۴۰)، سپس دعا‌های خاص برای تعقیب نمازهای یومیه را از تعقیب نماز ظهر آغاز کرده (طوسی ۱۴۱۱ق، ۶۰) و تا تعقیب نماز عشاء (همان: ۱۰۹) ادامه داده، سپس به تعقیب نمازهای شب، نماز وتر و نماز شفع پرداخته و بعد از آن تعقیب نماز صبح را در دعا‌های متعدد روایت کرده است. وی سپس به ذکر سجده شکر و دعا‌های آن بعد از نماز صبح (همان: ۲۴۰) پرداخته است.

طوسی در باب «تعقیب بعد از نماز ظهر جمعه» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۳۶۷)، به طور خاص به تعقیب نماز ظهر جمعه پرداخته است. وی دعاهایی متعدد و بیش از آنچه در التهذیب آورده در المصباح عنوان کرده - است (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۳۶۷).

۶. تعقیب در دیدگاه اهل سنت

اهل سنت به دلیل نگرانی از بدعت در سنت رسول خدا و اینکه جاهلان تعقیب را سنت و یا واجب به حساب آوردند به تعقیب نماز نپرداخته‌اند، اما در کتاب‌های ایشان به طور پراکنده مطالبی در این مورد دیده می‌شود. بخاری در جلد ششم صحیح خود، در بخش «دعا پس از نماز» می‌گوید: پیامبر خدا فرمود: پس از هر نماز ده بار تسبیح، ده بار تحمید و ده بار تکبیر بگویند تا به آنچه گذشتگان و آیندگان دست یافته‌اند برسید (بخاری، ۱۵۱).

در صحیح مسلم و سنن نسائی مطلبی در مورد تعقیب نماز یافت نشد.

ابوداود در باره دعاء هنگام اذان (ابوداود، ۱۴۱۸ق - ۱۹۹۸م: ۲۵۸)، در آغاز نماز (همان: ۳۳۹)، دعایی کوتاه بعد از سلام نماز (همان: ۳۴۰)، دعاء هنگام انصراف از نماز (همان: ۳۴۱)، دعاء بین دو سجده (همان: ۳۷۲)، دعاء در رکوع و سجود (همان: ۳۸۲)، دعاء در نماز (همان: ۳۸۴) سخن گفته و در باب تکبیر بعد از نماز (همان: ۴۲۵)، دو روایت درباره تکبیر بعد از نماز گزارش کرده است. در سنن ابوداود درباره تعقیب نماز مطلب زیادی دیده نشد.

ابن ابی شیبہ قائل به کراهت تعقیب در ماه رمضان است (ابن ابی شیبہ، ۱۴۰۹: ۱۶۷) و می‌گوید که کراهت تعقیب به خاطر جلوگیری از خستگی مردم است (همان: ۱۶۸/۲). برهان الدین قائل به کراهت نشستن طولانی بعد از نماز برای امام است (برهان الدین، ۱۴۱۸ه - ۱۹۹۷م: ۱۰۱) اما المرداوی نشستن کوتاه مدت را مکروه نمی‌داند (المرداوی، بی تا: ۲۹۹). در حالی که اصل سجده شکر از مشترکات امامیه با مذاهب اهل سنت است اما برخی فقیه‌های اهل سنت به دلیل اینکه مبدا برخی، آن را سنت یا واجب به حساب آورند، آنرا مکروه دانسته‌اند (ابن عابدین، ۱۴۱۲ه - ۱۹۹۲م: ۱۲۰).

جمع بندی

مطالعه تطبیقی تعقیب نماز در کتاب‌های امامیه و اهل سنت، نشان می‌دهد که دیدگاه‌ها و میزان تأکید بر تعقیب در این دو مذهب متفاوت بوده و امامیه بسیار بیش‌تر از اهل سنت به تعقیبات نماز پرداخته است.

مقایسه روایت‌های تعقیب در سه منبع اصلی حدیثی

موضوع اصلی / محتوا	الکافی (کلینی)	الفقیه (ابن بابویه)	التهذیب (شیخ طوسی)
عدم اجبار	امام می‌تواند تعقیبات بخواند، اما اجباری برای ماندن مأمومین نیست (حدیث ۴).	-	-
فضیلت	نمازگزار مهمان خداست و خدا مهمانش را گرامی می‌دارد (حدیث ۳). استجاب دعا در نماز وتر و بعد از نماز فجر، ظهر و مغرب (حدیث ۱۷)	دعا بعد از نماز صبح و عصر مهمات تو را کفایت می‌کند (ص ۳۲۹)	تعقیب در طلب رزق رساننده‌تر از سفر است (ص ۱۰۴). مردم در مراقبت از چیزی سخت‌تر از تعقیب نکوشیده‌اند (ص ۱۰۴).
دعاها	فضیلت دعا بعد از نماز واجب مانند برتری نماز واجب بر نماز نافله و فضیلت دعا بعد از نماز واجب بر نماز نافله (احادیث ۴ و ۵). دعای مختصر شامل طلب خیر و عافیت (حدیث ۱۶). ادعیه مانند دعای پناهندگی به خدا و به موجبین (احادیث ۱۸ و ۱۹). دعای طولانی شامل تضرع و توسل به خدا و اهل بیت (حدیث ۲۶). تکرار دعای تعوذ بالله بعد از هر نماز (حدیث ۲۷). دعای جامع خیر دنیا و آخرت (حدیث ۲۸).	دعای طلب خیر و عافیت (ص ۳۲۳) مشابه الکافی با تفاوت سند و لفظ. فضیلت خواندن ۱۲ مرتبه سوره توحید پس از نماز واجب (ص ۳۲۴). دعای یوسف برای فرج و رزق (ص ۳۲۴). دعای هدایت و افاضه فضل و رحمت (ص ۳۲۴). دعای خاص امیرالمؤمنین (ع) پس از نماز ظهر (ص ۳۲۵). ذکر خاص پس از نماز مغرب (ص ۳۲۶). درخواست از خدای تقدیر کننده و رسیدن به خیر دائم (ص ۳۲۶). دعای امام جواد (ع) پس از نماز صبح (ص ۳۲۶). دعا بعد از هر نماز واجب با اعتراف به ربوبیت و دین و امامت و طلب شفا و... (ص ۳۲۷).	اضافه شدن معنای موجبین (بهشت و آتش) (ص ۱۰۸) قرائت سوره هل آتی علی الانسان و توحید و کافرون در نماز شب (ص ۱۲۴) قرائت ۵۰ آیه پس از تعقیب صبح (ص ۱۳۸).
تسبیح فاطمه (س)	فضیلت، کیفیت و اهمیت تسبیح حضرت فاطمه زهرا (س) در آموزش گناهان و برتری آن	-	طوسی مطالبی مانند کلینی درباره تسبیح فاطمه (س) آورده است

موضوع اصلی / محتوا	الکافی (کلینی)	الفقيه (ابن بابويه)	التهذيب (شيخ طوسي)
	بر هزار رکعت نماز مستحبی (احادیث ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۲۵). تأکید بر تکرار در صورت شک و انجام پیوسته و بدون وقفه (همان). آمرزش گناهان با تسبیح و ذکر ۱۰ بار «لا اله الا الله» بعد از نماز صبح (حدیث ۲۵). امر کردن کودکان به تسبیح فاطمه مانند امر به نماز و امر به ملازمت به تسبیح و شقی بودن در صورت ترک آن. تسبیح فاطمه(س)، بهترین هدیه رسول خدا		(ص ۱۰۵-۱۰۶)
لعن دشمنان	لعن دشمنان خدا در تعقیب و ذکر برخی نام‌ها (معاویه، هند و أم حکم خواهر معاویه) (حدیث ۱۰).	-	لعن بنی امیه بعد از نماز واجب (ص ۳۲۱). لعن ۴ مرد و ۴ زن از بنی امیه. طوسی نام سه مرد را اضافه بر روایت کلینی آورده است (التَّبِیْءُ وَالْعَدُوِّيُّ وَفُعْلَانُ) (ص ۳۲۱)
سجده شکر	سجده شکر (حدیث ۲۰). این مورد هرچند در باب تعقیب آمده، اما در روایت به سجده بعد از نماز اشاره‌ای نشده است.	-	-
طلب شفا	ادعیه ماثور برای طلب شفا از بیماری‌ها بعد از نماز و دست کشیدن به محل بیماری و سجود (احادیث ۲۳ و ۲۴).	-	-
آداب دعا و تعقیب	عدم عجله امام در ترک جایگاه برای اتمام نماز مأمومین (حدیث ۱).	بالا بردن دست‌ها هنگام دعا و کشیدن بر سر و صورت و سینه (ص ۳۲۵). اصرار بر دعا و بالا بردن دست‌ها به سوی آسمان (ص ۳۲۵).	-
تفاوت‌های سندی و لفظی	-	تفاوت جزئی در سلسله سند و برخی الفاظ در دعای طلب خیر و عافیت (ص ۳۲۳).	-

موضوع اصلی / محتوا	الکافی (کلینی)	الفقیه (ابن بابویه)	التهذیب (شیخ طوسی)
قرائت سوره‌ها	-	فضیلت خواندن ۱۲ مرتبه سوره توحید (ص ۳۲۴)	-
کامل شدن مزد	-	آیه‌های ۱۸۰-۱۸۲ صافات بعد از هر عمل برای کامل شدن مزد (ص ۳۲۵).	-
خواب بعد از نماز صبح	-	نشستن بعد از نماز صبح تا طلوع خورشید برای تعقیب و دعا الیغ است از راه رفتن برای طلب روزی (ص ۳۲۹)	کسی که بعد از نماز صبح وضو داشته باشد، معقب محسوب می‌شود. مستحب است تا طلوع خورشید نخوابد، مگر عذر داشته باشد. نشستن تا طلوع خورشید پوششی از آتش خواهد بود. اشکالی ندارد بعد از ذکر و دعا بخوابد.

۷. علل تفاوت روایت‌های کلینی و صدوق در الکافی و الفقیه

تفاوت در کتاب‌های حدیث بی‌شک، موروث تفاوت در دیدگاه‌ها، هدف و انگیزه نویسندگان و شرایط اجتماعی و فرهنگی زمان نگارش آن‌ها است. برخی از علت‌هایی که موجب اختلاف و تفاوت کمی و کیفی در مطالب موجود در روایت‌های کتاب‌های الکافی و الفقیه شده‌اند، عبارتند از:

۷-۱. تفاوت در منابع و اساتید

کلینی (متوفای ۳۲۹ ه.ق) در دوران غیبت صغری می‌زیست و الکافی را در آن زمان به درخواست یکی از شیعیان نوشت تا برای متعلم و عالم، مرجعی کفایت‌کننده باشد (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۳). وی غالباً اخبار معارض را نمی‌آورد و به اخباری که بر باب مورد اشاره‌اش دلالت دارند، اکتفا می‌کند؛ و چه‌بسا این امر بر ترجیح او نسبت به آنچه ذکر کرده، بر آنچه ذکر نکرده، دلالت دارد (همان: ۲۹). از آنجا که وی در بغداد وفات یافت (همان: ۳۹) به منابعی دسترسی داشته که در عراق رواج بیشتری داشته‌اند، اما صدوق در اواخر غیبت صغری و اوایل غیبت کبری (متوفای ۳۸۱ ه.ق) عمدتاً در قم و خراسان فعالیت می‌کرد و

به منابع و مشایخی دسترسی داشت که در حوزه قم و خراسان حضور داشتند. تفاوت در محل زندگی و اساتید و تعداد آن‌ها می‌تواند علتی برای تفاوت در روش انتخاب روایت توسط این دو فقیه باشد. از طرفی ممکن است برخی از کتاب‌ها و اصولی که صدوق از آن‌ها بهره برده است، حاوی ادعیه و اذکاری در باب تعقیب بوده‌اند که در منابع کلینی کمتر رواج داشته یا به دست او نرسیده بوده‌است. برای مثال در برخی «اصول اربعانه» که در عراق جمع‌آوری شده یا کتاب‌های متأخرتر که در قم یا ری گردآوری شده بودند، ادعیه خاصی برای تعقیبات وجود داشته که صدوق به آن‌ها دسترسی داشته و کلینی به دلیل عدم دسترسی یا عدم شهرت آن روایت‌ها در منطقه فعالیتش، آن‌ها را نقل نکرده است.

۲-۲. تفاوت در رویکرد گزینشی و فتوایی کلینی و صدوق

هدف کلینی از نگارش الکافی، گردآوری جامع و منظمی از احادیث اهل بیت (ع) در تمامی ابعاد اعتقادی، اخلاقی و فقهی بود تا شیعیان در دوران غیبت صغری (و سپس غیبت کبری) به منبعی قابل اعتماد برای شناخت دین و عمل به آن دسترسی داشته باشند. کلینی در دورانی می‌زیست که غیبت امام زمان (عج) آغاز شده بود و دسترسی مستقیم به امام برای شیعیان ممکن نبود. از طرفی، حجم زیادی از احادیث پراکنده در «اصول اربعانه» و دیگر کتب حدیثی وجود داشت که نظم و سامان مشخصی نداشتند و تشخیص سره از ناسره در میان آن‌ها برای همگان آسان نبود. در چنین شرایطی، نیاز به یک مجموعه حدیثی جامع و قابل اتکا احساس می‌شد. کلینی در مقدمه الکافی به این هدف اشاره کرده است. وی در پاسخ به درخواست یکی از برادران دینی خود برای تألیف کتابی جامع که تمام علوم دین را در بر بگیرد و برای حل مشکلات فکری و عملی شیعیان کافی باشد، اقدام به نگارش الکافی کرده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۸) از سخن کلینی که می‌گوید: کتابش خلاصه آثار صادقین است؛ می‌توان دریافت که روش وی در نقل روایت، اهتمام به اعتبار سندی بوده‌است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۵)، اما صدوق در مقدمه الفقیه می‌گوید که قصدش ذکر تمام روایات نیست، بلکه روایت‌هایی را که طبق آن‌ها فتوا داده و بین او و پروردگارش حجت هستند؛ آورده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق: ۳). وی می‌گوید: روایت‌هایی را که صحیح و قابل عمل کردن هستند، انتخاب کرده است. این شیوه ممکن است منجر به ورود دعاهایی شود که کلینی به دلیل عدم اطمینان از صحت یا عدم رواج عملی آن‌ها، از عنوان کردن آن‌ها خودداری کرده باشد.

۲-۳. تفاوت در معیار صحت و اعتبار روایات

دیدگاه‌های رجالی و حدیثی میان محدثین مختلف، حتی در یک دوره زمانی، می‌توانست متفاوت باشد. ممکن است صدوق راویان یا طرق روایت‌هایی را معتبر می‌دانسته که کلینی به آن‌ها اعتماد نداشته یا

بالعکس. علم رجال در آن زمان هنوز به طور کامل تدوین نشده بود و اجتهادات شخصی در مورد وثاقت راویان و اعتبار اسناد وجود داشت. یک راوی ممکن بود نزد صدوق مورد اعتماد باشد؛ درحالی که کلینی در مورد او تردید داشته باشد. این امر می‌تواند منجر به تفاوت در پذیرش و نقل روایات خاص (مانند دعاها و اذکار) شود.

۴-۷. روایات متأخرتر یا تازه کشف شده برای صدوق

با گذر زمان و سفر محدثان و علما به شهرهای مختلف، نسخه‌های جدیدی از کتاب‌های حدیثی یا «أصول» کشف می‌شد. ممکن است صدوق به برخی از این نسخه‌ها دسترسی پیدا کرده باشد که حاوی ادعیه و اذکار تعقیبات بوده‌اند و کلینی به آن‌ها دسترسی نداشته است. دوران صدوق، دوره گسترش تدوین حدیث و سفر محدثین بود. او خود به شهرهای مختلف سفر کرده و از مشایخ متعددی روایت شنیده است. این سفرهای علمی و ملاقات با اساتید مختلف، می‌توانسته منجر به دسترسی او به منابعی شود که پیش از او در دسترس کلینی نبوده است. در مقدمه الفقیه به سفرهای صدوق به هفده شهر تصریح شده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۶).

۵-۷. روایت‌های مرسله یا مقطوعه نزد صدوق

صدوق در الفقیه بسیاری از روایت‌ها را بدون ذکر سند کامل (مرسل یا مقطوع) نقل می‌کند، چرا که به صحت آن‌ها اعتماد داشته و عمل فقها را دلیل کافی می‌دانسته است. در مقابل، کلینی عمدتاً به نقل روایت‌های مسند اهتمام داشت، هرچند او نیز روایت‌های مرسل را نقل کرده است. اگر یک دعای خاص به صورت مرسل از یکی از ائمه (ع) نقل شده باشد و صدوق به صحت آن یقین داشته باشد (مثلاً به دلیل عمل فقها)، آن را نقل می‌کند. اما کلینی ممکن است به دلیل عدم وجود سند متصل، از نقل آن خودداری کند. این می‌تواند منجر به ورود ادعیه‌ای به الفقیه شود که در الکافی با سند کامل نیامده و کلینی به جهت احتیاط سندی، آن را ذکر نکرده است.

جمع‌بندی

تفاوت در دعاها و اذکار تعقیبات نماز بین الکافی و الفقیه نشان‌دهنده تضاد یا ضعف این دو کتاب نیست، بلکه نتیجه طبیعی تفاوت در:

- منابع و مشایخ (جغرافیای حدیثی)
- اهداف و رویکردهای تألیفی (جامعیت در مقابل فتوایی بودن)
- مبانی رجالی و حدیثی (تشخیص اعتبار سند و متن)

- زمان و مکان دسترسی به منابع جدیدتر
- اهتمام به نقل روایت‌های مسند یا غیر آن می‌باشد.

۸. علل افزوده شدن اذکار و دعا‌های بیشتر در التهذیب نسبت به الفقیه و الکافی

تفاوت در روش و هدف نویسندگان از نگارش کتاب‌ها و موقعیت اجتماعی و تاریخی آن‌ها، موجب تفاوت در نوع ارائه روایت‌هایی شده که در کتاب‌های خود آورده‌اند.

۸-۱. جامعیت و استقصای حدیثی طوسی

طوسی در مقدمه التهذیب تأکید می‌کند که التهذیب یک کتاب فقهی حدیثی جامع در حوزه احکام شریعت است و تلاش کرده تا بیشتر احادیث مربوط به احکام را در آن جمع‌آوری کند (طوسی، ۱۴۰۷: ۴).

۸-۲. رویکرد فقهی استدلالی و نیاز به شواهد بیشتر

التهذیب صرفاً یک کتاب حدیثی نیست، بلکه در آن به تبیین احکام شرعی، و حل تعارضات ظاهری میان احادیث پرداخته شده است. طوسی بر این عقیده است که یک فقیه، برای استدلال قوی‌تر و برای جمع میان روایات مختلف (حتی اگر در ظاهر متعارض باشند)، نیاز به دسترسی به تمام روایات مرتبط دارد. گاهی یک دعای خاص، هرچند در الفقیه نیامده باشد، می‌تواند مؤیدی برای یک حکم یا فضیلت باشد یا به تبیین یک روایت دیگر کمک کند؛ بنابراین، شیخ طوسی برای تکمیل بحث فقهی خود، روایت‌های بیشتری را نقل می‌کند تا بر اساس آن‌ها استدلال کند و فتوای فقیهان را مورد بررسی قرار دهد. حتی اگر یک دعا یا ذکر خاص، حکم وجوبی یا استحبابی خاصی را به‌تنهایی اثبات نکند، ممکن است در کنار روایت‌های دیگر، به تقویت یک فضیلت یا تبیین یک سنت کمک کند. این رویکرد، منجر به ورود اذکار و دعا‌هایی می‌شود که در الفقیه (که هدفش صرفاً بیان فتوا بود) ضرورتی برای نقل آن‌ها دیده نمی‌شد.

۸-۳. تفاوت در معیار عمل اصحاب و صحت حدیث

صدوق روایت‌هایی را نقل می‌کرد که خود به آن‌ها فتوا می‌داد و به صحت آن‌ها معتقد بود، و غالباً این روایت‌ها مورد عمل فقیهان زمان او بودند. او از نقل روایاتی که مورد عمل نبودند یا در صحت آن‌ها تردید داشت، پرهیز می‌کرد.

طوسی اگرچه به عمل اصحاب اهمیت می‌داد، اما رویکرد وسیع‌تری در جمع‌آوری داشت. او ممکن است روایت‌هایی را نقل کرده باشد که در زمان او یا در میان برخی فقها کمتر مورد عمل بوده، اما از نظر سندی دارای اعتبار بوده و می‌توانستند در مباحث فقهی مورد استفاده قرار گیرند. طوسی در التهذیب روایت‌ها را با اسناد کامل نقل می‌کند، حتی اگر در نگاه اول ضعیف به نظر برسند، تا امکان بررسی سندی و متنی را برای محققان فراهم آورد. این در حالی است که صدوق بسیاری از اسانید را حذف کرده و به نقل متن روایت بسنده می‌کرد. این تفاوت در رویکرد سندی، می‌تواند منجر به ورود روایت‌های بیشتری در التهذیب شود که صدوق به دلیل حذف سند یا عدم اطمینان از عمل به آن‌ها، از نقلشان صرف‌نظر کرده بود.

۴-۸. تفاوت در نگاه به استحباب و فضیلت

صدوق بیشتر به دنبال بیان احکام شرعی بود. اگر یک ذکر یا دعا صرفاً جنبه فضیلت داشت و به یک حکم شرعی خاص منجر نمی‌شد، ممکن بود آن را نقل نکند، اما طوسی به فضائل و آداب نیز اهتمام دارد و ممکن است اذکار و دعاهایی را نقل کند که صرفاً جنبه فضیلت و ثواب دارند؛ حتی اگر مستقیماً به یک حکم فقهی خاص مرتبط نباشند، این رویکرد، می‌تواند به افزایش تعداد اذکار و دعاها در التهذیب منجر شود.

جمع‌بندی

افزوده‌شدن اذکار و دعاهای بیشتر در التهذیب نسبت به الفقیه عمدتاً ناشی از رویکرد جامع‌نگر و فقهی‌استدلالی طوسی است. او به دنبال گردآوری تمامی روایت‌های مرتبط با هر باب فقهی برای استدلال، حل تعارض‌ها و ارائه یک مجموعه کامل برای فقیه بود؛ درحالی که صدوق رویکردی گزینشی و فتوایی داشت و تنها روایت‌هایی را نقل می‌کرد که به نظر او صحیح و مورد عمل بودند. این تفاوت در اهداف و روش‌شناسی، به‌طور طبیعی منجر به تفاوت در حجم و محتوای روایت‌ها، از جمله در باب تعقیبات نماز شده است.

۹. نتیجه گیری

دو لفظ تعقیب و مُعَقَّبَات هم‌ریشه و از باب تفعیل می‌باشند. معنای تعقیب و معقبات در کتاب‌های لغوی از معناهای در پی کسی یا چیزی بودن، انتظار، فرشتگان محافظ، نشستن بعد از نماز برای دعا، تا شترهای صف کشیده برای نوشیدن آب، گسترش معنایی پیدا کرده است. روایت‌های تعقیب در کتاب‌های اربعه عبارتند از ذکرها، دعاها و قرائت برخی از آیها، سوره‌ها و لعن برخی از ظالمان با ذکر نام. روایت‌های تعقیب در کتاب‌های اربعه از الکافی تا التهذیب تنها طی ۱۳۱ سال (۳۲۹ کلینی-۴۶۰ طوسی) پیوسته از نظر محتوای متنی گسترش یافته و بر موضوع‌ها و آدایشان افزوده شده است. برخی افزوده‌های روایی عبارتند از: بلندکردن دست‌ها هنگام دعا، استحباب نشستن در جای نماز تا طلوع خورشید، با وضو بودن بعد از نماز، مسح سر و صورت و سینه با دست‌ها بعد از دعا، خجالت خداوند از رد دست‌های خالی دعاکننده. برخی از علت‌های تحول و بیشتر شدن افزوده‌های متنی در روایت‌ها، به هدف و روش نویسندگان، موقعیت تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی زمان، و دسترسی آن‌ها به منابع جدیدتر مربوط می‌شود. نگرش تطبیقی روایت‌های شیعی و سنی درباره تعقیب نماز نشان داد که شیعه بسیار بیشتر از اهل سنت به دعاها و اعمال بعد از نماز با عنوان «تعقیبات نماز» پرداخته است. علمای اهل سنت به‌خاطر نگرانی از ایجاد بدعت در سنت نبوی به تعقیبات نماز نپرداخته و تنها با عنوان «دعا بعد از نماز» برخی مطالب را گزارش کرده‌اند. برای نمونه، سجده شکر با اینکه از مشترکات امامیه و مذاهب اهل سنت است، اما برخی فقیه‌های اهل سنت به دلیل اینکه مبدا برخی، آن را سنت یا واجب به حساب آورند، آن را مکروه دانسته‌اند. برخی از علماء اهل سنت قائل برآنند که کراهت تعقیب بعد از نماز در ماه مبارک رمضان به دلیل خستگی مردم است. برخی نیز قائل برآنند که نشستن طولانی امام جماعت بعد از نماز کراهت دارد، اما نشستن کوتاه مدت کراهت ندارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع:

- قرآن کریم
- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن. (۱۳۵۵ ق). **الذریعه الى تصانیف الشیعه**. [بی جا: بی نا]. نجف: مطبعه الغری.
- ابن ابی شیبہ، أبوبکر. (۱۴۰۹). **الكتاب المصنف في الأحادیث والآثار**. المحقق: الحوت، کمال یوسف. الطبعة: الأولى. الرياض: مكتبة الرشد.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۶ ق). **ثواب الأعمال و عقاب الأعمال**. چاپ دوم. قم: دار الشریف الرضی للنشر.
- ----- (۱۴۱۳ ق). **من لایحضره الفقیه**. محقق/مصحح: غفاری، علی اکبر. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۱۴۲۲ ق). **المجموعه العلیه من کتب و رسائل و فتاوی شیخ الإسلام ابن تیمیه**. سایر نویسندگان گردآورنده و محقق: صینی، هشام بن اسماعیل؛ دمام - عربستان: دار ابن الجوزی.
- ابن فارس، أحمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). **معجم مقاییس اللغة**. محقق/مصحح: هارون، عبد السلام محمد. چاپ اول. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد. (بی تا). **الممتنع فی شرح المقنن**. محقق: ابن دهیش، عبد الملک. شارح: ابن منجی، منجی بن عثمان. بی تا.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۳۱ق - ۲۰۱۰م). **تفسیر ابن کثیر**. دمشق: دار الرساله العالمیه.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۱۸ قمری - ۱۹۹۷ م). **سنن أبی داود**. لبنان: دار ابن حزم.
- اختری، عباس علی. (۱۳۹۰). **نور زندگی در پرتو اذکار و تعقیبات نماز**. چاپ اول. بی جا. نشر بلند.
- اسعدی، محمد مصطفی. (بهار و تابستان ۱۴۰۲). «اواکوی ابعاد معرفتی مفهوم سلامت در ادعیه ماثوره» (بررسی موردی تعقیب نماز ظهر). نشریه دعا پژوهی. شماره ۴، ۳۹ - ۵۱.
- المرداوی، علاء الدین. (بی تا). **الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف**. الطبعة: الثانية. دار إحياء التراث العربي.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، (بی تا). **صحيح بخاری**. کد کنگره: پ ۳ ج ۲۰۴۲/۱۱۹ BP
- برهان الدین، ابواسحاق. (۱۴۱۸ ه - ۱۹۹۷ م). **المبدع في شرح المقنن**. الطبعة: الأولى. بیروت-لبنان: دارالکتب العلمیه.
- بهایی، محمد بن حسین. (۱۴۰۵ ق). **مفتاح الفلاح فی عمل الیوم و اللیلة من الواجبات و المستحبات** (ط - القديمة). چاپ اول. بیروت: دار الأضواء.
- جمشیدی، محمد و اسلامی کاشانی، سیدعباس. (۱۳۹۷). **فضیلت تعقیبات نماز**. چاپ اول. بوستان قرآن.
- حسینی باقرآبادی، سیدعباس. (۱۳۹۷). **درمان بیماریها و رسیدن به حاجات با تعقیبات نماز**. چاپ اول. زائر آستانه مقدسه حضرت معصومه (س).
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴ ق). **تاج العروس من جواهر القاموس**. محقق/مصحح: علی، هلالی و سیری، علی. چاپ اول. بیروت: دارالفکر.
- خانی، حامد. (۱۳۹۷ ش). **قرآن پژوهی و تاریخ انگارهها** (مقالات برگزیده نخستین همایش ملی کاربرد رویکرد تاریخ انگاره در مطالعات قرآنی). تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، انتشارات: دانشگاه آزاد اسلامی، پژوهشکده قرآن و عترت (ع).

- درزی، قاسم. (پاییز ۱۳۹۸). «تاریخ انگاره میان‌رشتگی: گذار از نگاه آرمان‌گرایانه و مبتنی بر «تلفیق دانش» به رویکرد عمل‌گرایانه و مبتنی بر «حل مسئله»». *مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*. شماره ۴۴، ۱-۳۲.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. محقق/مصحح: داوودی، صفوان عدنان. چاپ: اول. بیروت- دمشق: دار القلم - الدار الشامیه.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۹۷۹ م). *أساس البلاغة*. چاپ اول. بیروت. دار صادر.
- سجادی طبسی، سید حسین. (۱۳۹۸). *اعمال الیوم* (یوم العمل). اسوه.
- صاحب بن عباد، إسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ ق). *المحیط فی اللغة*. محقق/مصحح: آل یاسین، محمد حسن. چاپ اول. بیروت: عالم الکتاب.
- طریحی، فخر الدین بن محمد. (۱۳۷۵ ش). *مجمع البحرین*. محقق/مصحح: حسینی اشکوری، احمد. چاپ سوم. تهران: مرتضوی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. لبنان: دارالمعرفة.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۲۶ ق- ۲۰۰۵ م). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار العلوم.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۷ ق). *تهذیب الأحکام* (تحقیق خراسان). محقق / مصحح: خراسان، حسن الموسوی. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ----- (۱۴۱۱ ق). *مصباح المتهجد و سلاح المتعبد*. چاپ اول. بیروت: مؤسسة فقه الشیعة.
- عبد العزیز، ابن عابدین. (۱۴۱۲ هـ - ۱۹۹۲ م). *رد المحتار علی الدر المختار*. الطبعة: الثانية، بیروت: دار الفکر.
- فراهیدی، خلیل بن أحمد. (۱۴۰۹ ق). *العين*. چاپ دوم. قم: نشر هجرت.
- فرهی، محمد مهدی و توکلی، محسن. (زمستان ۱۳۹۱). «نگاهی به یکی از تعقیبات نماز عصر و تصحیح فرازی اشتباه از آن». حسنا. سال چهارم-شماره ۱۵، ۱۰۳-۱۱۳.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۷۵). *کلیات مفاتیح الجنان*. ترجمه حجه الاسلام موسوی کلانتری دامغانی. مصحح: استادولی، حسین. چاپ هفتم. انتشارات تابان با همکاری نشر شهر یور.
- کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی. (۱۴۱۸ ق). *البلد الامین و الدرع الحصین من الادعیه و الاعمال و الاوراد و الاذکار*. چاپ اول. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). *الکافی* (ط- الإسلامیه). محقق/مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۶۲ ش). *ترجمه إثبات الوصیه*. مترجم: محمد جواد نجفی، چاپ دوم. تهران: اسلامیه.
- نوری زنجانی، محمد اسماعیل. (۱۳۹۹). *تعقیبات نماز*. مؤسسه بوستان کتاب.
- نوری زنجانی، محمد اسماعیل. (خرداد و تیر ۱۴۰۱). اهمیت و فضیلت تعقیبات نماز. *مبلغان*. شماره ۲۷۷، ۱۳ صص ۱۸-۳۰.

